

UOT 7.045+7.046+7.042/043

AYDAN ŞAHBAZLI*

TÜRK XALQLARINA AİD HEYVAN TƏSVİRLİ MÖHÜRLƏRİN
BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə türk xalqlarının möhürlərindəki heyvan təsvirlərinin semantikasi haqqında məlumat verilir. Bu türk möhürləri arasında mənası və semantikasi hələ də tam anlaşılmayan görüntülər var. Məsələn: ay, günəş, ulduzlar, həyat ağacının rənzləri, öküz, ceyran, dağ keçisi, at, canavar, ov quşları (qartal, şahin, qırğı və s.), qoç, qoyun, ilan və müqəddəs sayılan digər heyvan şəkilləri bu təsvirlərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat heyvan damğalarının istifadəsinin daha qədim bir dövrə aid olduğunu göstərdi. Möhür və möhürdəki belə simvolik və ya real görüntülərə bütün türk xalqları arasında rast gəlmək olur.

Açar sözlər: möhür, heyvan, təsvir, obraz, türk, qayaüstü.

Daha qədim zamanlardan Azərbaycanın bir çox ərazilərində qayaüstü təsvirlərdən, qədim insanların dini düşüncəsinə, maddi-mənəvi dünyasına xas təsvirlərin olması məlumdur. İlk çağlarda bu damğalar sadə həndəsi fiqurlardan - kəsişən və paralel xətlərdən, daire, üçbucaq, dördbucaq və yaxud beş, altı, səkkiz guşəli həndəsi fiqurlardan ibarət olurdu və sonralar insanlar daha real və aydın təsvirlər etməyə başladılar. Bu əlbəttə ki, qayaüstü rəsmlərdə olduğu kimi insanlar həyat sahəsindəki fəaliyyətini dəyərli və müxtəlif təsvirlərlə, heyvan və ya ağacların qrafik obrazları, eyni zamanda ibtidai silah və məişət əşyalarının, hətta səma cisimlərinin, insan təsvirlərinin formalaşdırıldığı mifik canlıların təsvirləri ilə inkişaf etməyə başlamışdır.

Artıq məlum olduğu kimi qədim türk tayfaları damğa işarələrini döymə, dağlama üsulu və ya boyaq vasitəsilə bədənələrinin müəyyən bölgələrinə, qazma, basma, yonma və toxuma yolu ilə yaşayış ərazilərinə və digər məntəqələrə həkk edirdilər. Artıq möhür ənənəsinin formalaşdığı bir zamanda bu təsvirlər insan sahəsini bir-birindən fərqləndirən simvollaşdırılmış damğa işarələri ilə də meydana çıxmağa başladı. Bunların arasında maraqlı nümunələr heyvan təsvirlərinin olduğu nümunələrlə də qarşıma çıxmaqdadır. Burada güdülmə əsas məqsədlər sırasında türk xalqlarının damğa işarələrinin tanınma-fərqləndirmə nişanları olması ön sırada gəlirdi. Əvvəllər şərti işarələrlə köç edən tayfaların heyvandarlığını xatırladan nümunələr daha üstünlük təşkil edirdi. Lakin daha sonrakı möhür təsvirlərə diqqət yetirdikdə bu damğaların sırf simvollaşdırılmış olduğu xüsusilə diqqət çəkir. Məsələn, qışlağa gedən köçəri heyvanlardan fərqli olaraq gücü simvolizə edən şir və yaxud digər vəhşi heyvanlar, meşə canlılarının tərənnümü mara doğurur. Və yaxud türkçülüyn simvolu olan qurd təsvirlərinin müxtəlif formaları əsas yer olaraq damğalar üzərində yer almaqda idi.

Qədim türk möhürlərinin üzərində rast gəlinən heyvan təsvirlərindən biri də buğadır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasına daxil olan möhür üçün qəlib nümunələrindən birinin üzərində qozbel buğa təsviri olduqca böyük mara doğurur. Qəlib əziqəndir və oval formalıdır, 11,0 x 12,7 x 2,4 mm ölçüsündədir. Əsas təsvirin əhatəsi muncuqla haşiyələnmişdir. Rəsm sola tərəf verilmişdir.

Qozbel buğaların daha vəhşi və gərgin forması onları qozbel nümunələrində daha emosionalılıqla nəzərə çatır. Hətta qozbel buğa və insan döyüşlərinin yaratdığı həyəcan çoxumuza məlumdur. Buradan məlum olur ki qozbel buğa təsvirinin əsas olaraq vəhşi, iri, güclü xarakterin simvolu kimi özünü büruzə verir.

Bundan əlavə buğa təsvirlərinə daha ibtidai icma quruluşunda qaya rəsmlərində çox rast-

lanmaq mümkündür ki, bu da insanların öz səhnələri ilə əlaqədar idi. Hətta bu təsvirlər bütü tərək tayfaları arasında eyni tərzdə öz bədii ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Qobustan, Azərbaycanın Göyçə mahalı, Qırğızistanın Saymaltaş, Türkmənistanın Yazgülüm qayaüstü abidələrində qoç və maralla yanaşı, buğanın eyni bədii üslubla çəkildiyini görürük. Bu üslublarda buğanın qozbelliyi daha qabarıq verilməsi üçün onun siluet təsvirində beləndirilmiş formada həll edilmiş məqsəddəyiğün hesab edilirdi. Buğanın gövdəsinin ön və arxa hissələrə nisbətən darlaşdırılması onun qozbel kürək hissəsini, iri başını, hətta qabaran buynuzlarını belə önə çəkir.

Lakin möhürün üzərində verilmiş qozbel buğanın bədii tərənnümü daha fərqli formadadır. Onun bədənini daha yuvarlaq, buynuzları bir qədər qısadır. Belindəki qozbellik isə sonradan çalaq kimi verilmiş əlavə detal vasitəsilə özünü büruzə verir. Burada buğanın quruluşu real olduğu qədər də simvolik mənə-izahə malik olduğunu da təsdiq edir.

Möhürün üzərində maraqlı olan digər bir nüans isə mərkəzi təsvirin kənarlarını yuxarıdan aşağıya doğru qapanmadan halqa şəklində muncuqlarla bəzədilməsidir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk orta əsrlərdə insanların təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunan buğanın bir qədər də önəmli olduğunu üza çıxarıq.

Millî Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyaya daxil oxşar quruluşu və təsvirli daha bir möhür nümunəsinə rastlaşmaq olar. Burada da material olaraq möhür üçün qəlib əqiqdən hazırlanmışdır. Ölçüsü 11,0 x 12,0 x 2,5 mm-dir. Lakin digər qəlibdən fərqli olaraq o, dairəvi yastı formalıdır. Bunun üçün də üzərindəki təsvir nə qədər oxşar olsa da onun yastı olması qozbel buğanın daha enli formasını təqdim edir. Burada da təsvir sol tərəf verilərək, əhatəsi yuxarıdan aşağı istiqamətə doğru döndürüldü bir qədər muncuqla haşiyələnməmişdir. Bir qədər digər təsvirdəki nisbətən daha solis və aydın görünən buğanın da belindəki xəz bədən vücudu ilə eyni olmayaraq əlavə olaraq üzərinə həkk edilmişdir. Bu hərhaldə möhür kimi kiçik məmulat üzərində təsvirin edilməsinə yaranan bir qədər çətinlik və eyni zamanda sırf simvolik mənə daşınması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, hələ qədim zamanlardan tarixə fikir versək qorunub saxlanan abidələrin sırasında şir, qoç, qartal kimi buğa heykəllərinə də rast gəlməyən mümkün olduğunu görürük. Bu isə təsadüfi olmayaraq, özünün əsasları ilə diqqəti cəlb edir.

Xeyir və şər, işıqlı və qaranlıq qüvvələrin varlığına inan qədim təsadüqləri evlərin sarayların qarşısında buğa heykəlləri qoyurdular. Bu onların dini inancına bağlı olub, buğanın gücü sayəsində şər qüvvələrdən qorunacaqların inamı ilə əlaqəli idi. Buğa heykəlləri canlı varlıqlarla yanaşı qara ruhların da içəri daxil olmasına imkan verməyəcəkdilər. Bu düşüncə ənənəvi hal olaraq incəsənətin müxtəlif sahələrində simvolik işarə kimi özünü göstərməyə başlayır. Hətta misal göstərilən möhür nümunələrinin də üzərində bu mənada formalaşan incələndirən yaranmış simvolik mənə daşıyan təsvirinin verilməsi təəccüb yaratır. Möhürün bədii həllində isə onun bu gücünə olan məhəbbəti bildirən kənar haşiyələrin muncuqlarla verilməsi bir daha deyilənləri təsdiqləmiş olur.

Bundan əvvəlki qəlibə nisbətən burada təsvir bir qədər səthi oyuşmuş, onun detalları dəqiqliklə verilməsi, məqsədin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə çatdırılmışdır.

Muzeyin ekspozatları arasında yeno də növbəti dairəvi yastı formalı qozbel buğanın verildiyi möhür qəlibi ilə rastlaşırıq. Hər üç nümunədə onları birləşdirən cəhətlərin əqiqdən olması, qozbel buğanı təmsil etməsi və ətrafının muncuqlarla əhatələnməsidir. Dairəvi yastı formalı olan möhür üçün qəlib 10,0 x 11,0 x 15,0 mm ölçüsündədir.

Lakin burada təsvir obyektinə çevrilmiş buğa daha fərqli formadadır. Onun ayaqlarını qatlayaraq bir qədər yerə oturmış görkəmində rahatlıq hökmü sürür. Qəlibin üzərindəki təsvir çox dərün olmayaraq bir qədər səthi formadadır və solə tərəf baxır.

Qozbel buğanın belindəki xuz da digərlərində olduğu kimi sanki əlavə edilərək deyil,

vücudun özünün anatomik forması olaraq önə çəkilmişdir. Qəlib nümunəsində daha solis və inkişaf etmiş bir forma ilə rastlaşırıq. Bunun əsas səbəblərindən biri də plastik həllin verilməsidir. Kiçik möhür məmulat üzərində kamil bədii ifadənin verilməsi möhür sənətinin getdikcə daha da inkişaf edən mərhələlərə doğru irəlilədiyindən xəbər verir.

Möhürün üzərindəki bütün təsvir boyunca onu əhatələyən muncuqlar üçün edilmiş uzunsov yuvarlaq dəliklər iki-iki, üç-üç kiçik aralıqlarla təkrarlanaraq davam edir. Tünd narıncı əqiqin sərt səthi üzərində dəqiqliklə oyuşmuş qozbel buğa təsviri özünün simvolik obrazı ilə yanaşı, daha rəz görkəmi ilə də diqqət çəkir.

Ümumiyyətlə, qədim möhürlərin üzərindəki heyvan təsvirlərinə diqqət etdikdə onların sakit, donuq formada deyil, hər hansı bir pozada verilməsi halları daha çoxdur. Eramızın I əsrinə aid edilən uzanmış maral təsvirini xatırladan möhür bu mənada xüsusi diqqət çəkir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış qədim türk tayfaları arasında saka-skiflərin etnik mənşəyi ilə bağlı maraqlı maraqlar doğurur. Qədim türk xalqlarının folklorunda, incəsənətində, eləcə də dövlətçilik atributlarında geniş yayılmış maral özünüimifiki obrazı hər zaman insanlar arasında xeyri, vilaskar olmağı ilə maraqlı yaratmışdır. Bununla yanaşı bir çox mənbələrin də iddia etdiyi kimi qədimdənlərdə maral təsvirləri rəmzi olaraq Günəşi simvolizə etmişdir. Qeyd olunanları Qobustan, Gəmiqaya, Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirləri də təsdiqləməkdədir.

Təqdim edilmiş möhür nümunəsinin üzərindəki bədii ifadədə uzanmış maralın solə tərəf olan görünüşü özünün real forması ilə diqqət çəkir. Hər dörd ayağını altına qatlayaraq uzanmış halda verilən maralın görkəmindəki təbii təsvir onun istirahət və yaxud ətrafı müşayiət edən siması ilə maraqlı doğurur. Onun arxaya doğru uzanan enli buynuzları da olduqca aydın verilmişdir. Bütün bunlar sanki möhürün üzərində sıxışdırılaraq kənara çıxmadan bütün detalların dəqiqliyi ilə həll edilməyə çalışıldığını göstərir. Onun əhatəsi isə muncuqla haşiyələnmək maralın xeyrixah obrazına xüsusi münasibətlə yanaşıldığını göstərir.

Möhür daha oval formada olduğu üçün onun üzərindəki təsvirin oyuqları da daha dərin olaraq edilmişdir. Bunun üçün də uzanmış maralın daha aydın və qabarıq nəzərə çatdırılması göz öndəndir.

Nümunə göstərilən möhür tünd kvars daşından hazırlanaraq, oval sferoid formasındadır. Kvars daşının tərkibindəki maddələrin növündən və miqdarından asılı olaraq yarımpəşəffəflığı üzərindəki görünüşü xüsusi zövqlə həyata keçirilmişdir. Bu daşın özünün xüsusiyyətlərinə daxil olan diqqət dağılmasının qarşısını alır, düzgün qərar qəbul etməkdə kömək etməsi verilmiş təsvirin irəli sürdüyü rəmzi mənə ilə vaxtda yaradaraq mükəmməl sənət nümunəsinə təqdim edir. Onun arxa tərəfində sim keçirtmək üçün dəlik vardır. Rəsm solə tərəf verilmişdir. Ölçüsü 15,0 x 10,0 x 15,0 mm-dir.

Maralın görünüşünə həsr edilmiş digər bir nümunədə isə tamamilə fərqli bədii ifadə forması ilə rastlaşırıq. Burada maral ayaq üstə və ulduzla birgə verilmişdir. Təqdim edilən möhürün materialı xalsedondandır. Xalsedon kvarsın incəlifli gizlikristallik növ müxtəlifliyinə daxil daşdır. Onun yarımpəşəffəflığı soğan-yaşıl növdəndən hazırlanan möhürün forması oval sferoid şəkildədir. Arxa tərəfində sim keçirtmək üçün dəlik vardır. Ölçüsü 15,0x13,0x16,0 mm-dir.

Maral təsvirinin Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri xeyrixahlı rəmzi olması haqda artıq qeyd etmişik. Hətta bu haqda tarix üzrə fəlsəfə doktoru İradə Avşarova belə qeyd edir: "Marala itaətçi Azərbaycanda yaşayan qədim tayfalar arasında geniş yayılmışdır. Maralı dəfn etmə adəti indiki Xanlar rayonunun ərazisində Tunc dövrünə aid qəbirlərdən məlumdur. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda "maral" adını daşıyan tayfalar da yaşamışdır. Maral təsvirləri özündə müqəddəslik və nəsil artımı ideyasını simvolizədir".[1]

Bu monada verilmiş möhür üzərindəki təsvir hansı mənədən qaynaqlandığı öz təsdiqini

tapmışdır.

Maraq ayaq üstə hərəkət edən vəziyyətdə törənmüşdür. Onun iri buynuzları öndən arxaya doğru əyilmişdir. Ümumiyyətlə, bundan əvvəlki nümunəyə də diqqət yetirsək görürük buynuzlar yuxarıya doğru deyil, arxa tərəfə uzanır. Bunun səbəbini isə iri buynuzlarla kiçik ölçülü məmulat üzərində böyük boşluqların verilməsinə əhəmiyyətli kimi qeyd edə bilərik. Bu mənada oval formalı daşın üzərində bu cür bədiifadə daha dolğun və məqsədlidir.

Maralın qarşısında isə sanki ona yol göstərən beşguşəli ulduz təsviri oyulmuşdur. Onun quruluşu ilə maral arasında yaranmış qarşılıqlı əlaqə sanki hər ikisinin canlı ünsiyyəti kimi həssaslıq yaradır.

Daşın maralın ayaqlarının verildiyi aşağı hissəsi daha dərin oylaraq açıqlıq təəssüratını vermişdir ki, burada daş üzərində mükəmməl plastik həllin verilməsi diqqət çəkir.

Yenə də İncəsənət muzeyinin eksponatlarına daxil digər bir nümunədə maral təsvirinin fərqli forması ilə rastlaşırıq. Möhür üçün qəlib, əqiqdəndir, dairəvi yastı formalıdır. Onun üzərində çökmüş şəkildə maral sol tərəfə doğru təsvir olunmuşdur. Ölçüsü 10,0 x 11,0 x 2,5 mm-dir.

Burada maralın yorğun düşmüş, sanki yaranmış, elə bil ki, ovçu əlindən qaçaraq xilas olmağa çalışan obrazı xüsusilə diqqət çəkir. Burada simvolik təsvir kimi verilən təsvir də müəyyən mənada real üslubda həll edilmişdir. Onun arxaya əyilən buynuzları belə bir yük kimi maralı sanki narahat edir. Bədən quruluşundakı zəiflik, təqətsizlik isə maralın görünən qabırğaları ilə özünün yüksək bədiifadəni tapmışdır.

Tam yuvarlaq formada olan möhürün üzərində bütün səth boyu əhatələnən təsvir bir heyvanın cismindəki ağırları, acını olduqca canlı şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır.

Maral rəsinin qayaüstü təsvirlərdəki rastlanan nümunələrində onların siluet formasının daha canlı, ayaq üstə, otlayan və yaxud hərəkət edən şəkildə verilməsi diqqət çəkir. Bütün bunlardan fərqli olan nümunədə isə sanki fərdi münasibətlə, təəssüratlarlaşmışıq oluruq. Məsələn, Qobustan, Gəmiqaya, Göyçə, Qərbi Sibir, Saymalıtaş, Talas (Qırğızıstan), Tamqalıt (Qazaxıstan) qayaüstü rəsmlərində qədim inanclardan doğan ortaq kosmoqonik motiv və rəmzlər təsvir olunmuş maralların üzərində ay, ulduz işarələrinə və yaxud baş hissəsi günəş kimi parlayan nümunələrə rast gəlinir ki, bu da artıq xalqın yaşantılarına bağlı təsvirlər kimi dəyərləndirilir. Qeyd edilən möhürün üzərindəki təsvirdə isə bunların heç birinə rastlanmadan incidilmiş xeyrixah ruhu daşıyan bədənin çökmüş siması ilə rastlaşırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ. "Azərbaycan tayfalarının hərbi işi (tunc dövrü)", <http://carpetsmagazine.com/Azerbaijan-xalcalari/N3/files/assets/basic-html/page128.html>
2. ÖgelB. "Türk költürünə giriş", VI cild. Ankara, 1991
3. QurbanovAraz. "Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr...", Bakı, 2014.

**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
e-mail: aydan.shahbazli@hotmail.com*

Aydan Şahbazlı

ARTISTIC DECISION SIGNS AND SYMBOLS ON SEALS OF TURKISH PEOPLES

The article is devoted to the study of the seals of the Turkish peoples, where the artistic solution of the images applied to the mis studied. The study involved the press presented in the exposition of the National Museum of history of Azerbaijan. The press of the early Middle Ages, presented in the form of an oval with the inscription Pahlavi alphabet, is analyzed. Signs on Turkish seals, determine their social, political, social and individual identity, are a model of art, and also retain traces of the past and at the same time have a special significance in the study of certain historical sources.

Keywords: *print, symbols, signs, inscriptions, images, images, Turkish.*

Айдан Шахбазлы

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ ЗНАКОВ И СИМВОЛОВ НА ПЕЧАТЯХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Статья посвящена изучению печатей тюркских народов, где исследуется художественное решение изображений, нанесенных на них. Исследованию привлечены печати, представленные в экспозиции Национального Музея Истории Азербайджана. Анализу подвергаются печати раннего средневековья, представленные в форме овала с надписью алфавитом пехлеви. Знаки на тюркских печатях, определяют их социальную, политическую, социальную и индивидуальную идентичность, являются образцом искусства, а также сохраняют следы прошлого и в то же время обладают особым значением в исследовании определенных исторических источников.

Ключевые слова: *печать, символы, знаки, надписи, изображения, изображения, тюркский.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İlkin variant 03.04.2019
Son variant 24.06.2019*